

Valoda un estētika

Rubene, Māra (2020). *Da Capo*. Rīga: Al secco, 471 lpp.

“Kas filozofijā ir balss, kas filozofam – balss?”
Māra Rubene

Māras Rubenes monogrāfijas nosaukums ir “Da Capo”, mūzikas literatūrā šis termins nozīmē ‘atkal’, ‘no jauna’, ‘no sākuma’. Kas ir no jauna? Ko sākt no sākuma? Vai tas nozīmē izešanu caur Ničes mūžīgās atgriešanās vārtiem, lai iesāktu jaunu attīstības loku? Ja ņemam vērā to, ka šis ir jubilejas krājums, kurā apkopoti pēdējos desmit gados tapušie zinātniskie raksti un filozofiski literārās esejas, un pieņemam, ka kāds posms noslēdzies, varbūt laiks atskatam? Bet kāpēc no sākuma? Šķiet, ka atbildi uz šo jautājumu var meklēt vienā no grāmatas epigrāfiem – citātā no Sērena Kirkegora (*Søren Kierkegaard*) darba “Baiļu jēdziens”, kur runa ir par to, ka vēstures gaitā cilvēks aizvien sāk no jauna. Ko sākt no jauna nozīmē Kirkegoram? Atbildēt var vienā vārdā: atkārtot. Tikai atkārtošānās, atšķirībā no atcerēšanās, kas simbolizē mirušo laiku, iekonservētas jūtas, stingumu, ir virzība uz priekšu atpakaļgaitā. Kirkegors darbā “Atkārtošānās” raksta: “Atkārtošānās un atcerēšanās ir viena un tā pati kustība, tikai pretējā virzienā, jo tas, ko atceramies, ir jau bijis un tādēļ tiek atkārtots, raugoties pagātnē, kamēr patiesa atkārtošānās ir nākotnē vērsta atcerēšanās.” (Kierkegaard 1997: 9) Kā tas iespējams? Pēc Kirkegora domām, atkārtot nozīmē no jauna uzlūkot pagātnes faktus, tos aktualizēt, skatīt tagadnes un paredzamās un/vai neparedzamās nākotnes kontekstā. Ja attiecinām to uz Māras Rubenes grāmatu, tad atkārtojuma/atkārtošānās aspekts ļauj uzlūkot tekstus to attīstībā un dažādos salikumos. Pēc mūsu domām, te citu starpā var izcelt divas tematiskās līnijas – valoda un tās izpausmes (“ikaroloģija”) un estētika (“skāruma

Velga Vēvere

filozofija”). “Estētikai un valodai kopīgs ir tas, ka tās abas ir jomas, kuras ir nonākušas 20. gadsimta filozofisko diskusiju centrā, kad šo diskusiju rezultātā pietuvojamiem mūsdienām atbilstošākiem dinamiskākiem skatpunktiem un atslēgas vārdiem, ar kuriem tad pārskatīt paštrinājuma kustībā ierautās savstarpējās attiecības, kultūras un sabiedrības norises un normas vispārējās pasauliskošanās procesā.” (Rubene 2020: 11)

Grieķu mītiskā varoņa Ikara, Daidala dēla, minējums ir būtisks Rubenes refleksijās par valodas radošo, evokatīvo un provokatīvo iedabu, valodas robežām un to pārkāpšanu, valodas poētiku, atsvešinātību no valodas utt. “Stāsts par Ikaru ietver vairākus stāstus: stāstu par Daidala un Ikara attiecībām, Ikara spārniem, Ikara noreibumu no varēšanas, lidojuma brīvības un iespējas tuvojoties saulei, Ikara kritiena stāstu.” (Rubene 2020: 46) Protams, ne katra no refleksijām ir tieši saistīta ar Ikara tēlu, tomēr jāatzīst, ka ikaroloģija ir caurviju motīvs (vārdā nosaukts vai nenosaukts). Tā, piemēram, atsvešinātību no valodas un mūsdienu humānisma šauro sapratni autore atklāj sadaļā “Ikara “balss”: valoda un humānisma labirinti”, atsaucoties uz Martina Heidegera (*Martin Heidegger*) “Vēstuli par humānismu” un Žaka Deridā (*Jacques Derrida*) “Balsi un fenomenu”. Viņa raksta: “Mūsdienu humānisms, metafiziskais humānisms, kurš “čivina” pret tiem draudiem, ko atsevišķa cilvēka varēšana nes līdzī apkārtējai videi, planētai kopumā ar klimata pārmaiņām, okeānu paskābināšanos, sugu daudzveidības dramatisku samazināšanos. Humānisms, kurš “aizmirsis” traģēdiju, izslēdzis vai ievērojami sašaurinājis klasikas studijas, novērsies no cilvēka tumšajām dziņām un, izziņas spožās gaismas noburts, nemaz arī “nepamana” neko jeb “citu” ārpus sevis pašā.” (38–39) Atslēgas vārds šeit ir “čivināšana” – tas lietots, lai apzīmētu

humānisma izpratnes virspusīgumu šodien, cilvēka atsvešinātību no savas valodiskās pašizpaušmes, nespēju to pārdomāt. Ikara stāsts Rubenes grāmatā tiek izmantots arī zinātnes un zinātniskās valodas raksturojumam “kontekstā ar jautājumu par saistošiem ierobežojumiem, par risku, kurš atstāts pašā ziņā” (43). Tas ir jautājums par zinātnes valodas iekšējo brīvību, radīšanas baudu un vienlaikus – par valodas ierobežojošo raksturu. Vai tā nav pretruna – brīvība un robežas? Par akadēmiskās valodas specifisko iedabu Imanuela Kanta filozofijā – punktualitātes iekopšanu pretstatā dabiskajai valodai – raksta franču filozofs Žans Liks Nansī (*Jean-Luc Nancy*) darbā “Sinkopes diskurs: Logodaidals”. Vai zinātnes valodā iespējama poētika, jo šķiet, ka zinātniskuma pamatkritērijs ir izteiksmes precizitāte? Jā, ir iespējama – skaidrojumam Māra Rubene izmanto virusoloģijas/imunoloģijas piemēru. Ja, no vienas puses, ir izpētīta vīrusa uzbūve, ķīmiskā formula, tad, no otras puses, tas tiek uzlūkots kā primitīva dzīvības forma un aprakstīts kā “ienaidnieks”, “uzbrucējs” un tamlīdzīgi. Spriedze starp akadēmisko punktualitāti un poētiku apliecina valodas radošo iedabu – tas, kas savulaik licies kā neapstrīdams formulējums, ar laiku var pārvērsties metaforā, kas tomēr ģenētiskā līmenī saglabā sākotnējās nozīmes, savukārt, tas, kas licies fantāzijas lidojums, iegūlas matemātiski pierādāmās teorijās.

Valoda kā esamības domestikācija – šī valodiskuma aspekta izvērsumam Rubene pievēršas Pētera Sloterdaiķa (*Peter Sloterdijk*), Martina Heidegera un Žaka Deridā diskusijām par esamības valodisko pamatu. Ko nozīmē domestikācija? Šajā gadījumā tā ir cilvēka esamības valodā apzināšanās jeb klātbūtne (Heidegeram), ķermeniskās prakses (Sloterdaiķam) un jušanās vai nejušanās kā svešiniekiem dzimtajā valodā (Deridā).

Dzimtās valodas problemātika tiek aplūkota rakstā ““Brālīti balto!” Nosaukt vārdā, pulcēt kopā!”. Neapšaubāmi, valoda attīstās, mainās, tas, no vienas puses, liek pārdomāt valodas robežas, bet, no otras, raisa vajadzību vērsties pie valodas (tajā skaitā nacionālās) sākotnes. Abas ievirzes rakstos pārstāv Edvarts Virza. Šajā ziņā Virza aicina atgriezties pie modernisma, kas sakņots zaudētajās klasicisma tradīcijās.

Turpinot tradīcijas un modernitātes tēmu, autore izgaismo valodas kā rakstības vai, gluži pretēji, rakstības kā modernitātes izpausmes aspektus. Tē jāmīn grāmatas sadaļa “Modernitātes veidošanās: poētiskais laiks un rakstības telpa”, kas loģiski iedalīta trīs daļās – konstrukcija, rekonstrukcija un dekonstrukcija –, kuras nechronoloģiski ataino modernitātes teoriju filozofiskos pamatojumus. “Priekšplānā izvirzoties ne tik daudz valodas attiecībām ar domāšanu, cik valodas kriptiskajam raksturam poētiskajā vārdā, pārskatītas tiek estētikas retoriskās atsauces, artikulēta sazarotās tagadnes telpiskuma un laiciskuma vārdnīca” (97). Pārskatīti tiek arī sociālās kopesamības klasiskie apraksti, priekšplānā izvirzīts notikuma fenomens, atsaucoties uz Žana Lika Nansī darbiem (monogrāfijas sadaļā “Parādību vērojums: starp kopizjūtu un “nedarbīgo kopienu””).

Attēla un vārda attiecībām ir veltīta monogrāfijas nodaļa “Fuko un Magrits: valodas kritika”, kur akcentēta spēle ar darbu nosaukumiem. Gleznas nosaukums tādējādi ir spēle, ilūzija, māns – skatītājs tiek ievilināts spoguļu labirintā un tur atstāts, lai izstāstītu savu personisko stāstu.

Teksta un balss attiecības biogrāfiskajā un autobiogrāfiskajā rakstībā, balss dzejā ir vēl viena caurviju tēma. Lai arī mūsdienu tehnoloģiju laikmetā balss, iespējams, zaudē savu

kultūrvēsturisko unikalitāti, tomēr “balss kā tāda saglabājas sakāmā mutiskajās norisēs un līdz ar to ir klātesoša, līdzdalīga kopīgajā valodiskajā notikumā, lai arī šai vai viņpus tā. Vēl vairāk balss ir skatāma kā tāda materiāla faktūra, no kuras vislabāk nolasām valodas pirmatnējās pretenzijas uz ētiskas atbildības formām un izpausmēm un ne tik daudz uz tās tehnoloģiskajiem aprēķiniem, kalkulācijām.” (241) Filozofijā tiek runāts par debesu balsi, prāta balsi, saprāta balsi, Dieva balsi, individuālo vai universālo balsi. Ar balss metaforu bieži tiek apzīmēta patiesības teikšana. “Par balss tēmu filozofijā varam teikt tāpat, kā saka, raksturojot balsi, proti, tai ir plašs reģistrs.” (244) Filozofijas balss reģistrā jāizceļ autobiogrāfiskās rakstības un autora/autore balss problemātika grāmatas nodaļā “Laiks un autobiogrāfiskā rakstība. Virdžīnija Vulfā, Simona de Bovuāra un Anna Brigadere”. Interesants ir trīs rakstnieču kultūras un laikmeta skatījums uz bērnības, pieaugšanas un novecošanas procesiem. Par spīti atšķirībām rakstnieces vieno tas, ka viņas atrodas talantīgu dzīvesbiedru un/vai laikmeta dzimumu lomu aizspriedumu ēnā. Līdztekus feminisma aspektam Rubene aplūko arī īpašās laika konfigurācijas Augustīna, Žana Žaka Ruso un Žaka Deridā autobiogrāfiskajos vai autobiogrāfijai veltītajos tekstos.

Skārt, pieskarties, saskarties, atskārst, tāpat arī skārums, pieskāriens, atskārta – atslēgas vārdi, caur kuriem monogrāfijā var ielūkoties estētikas problemātikā saistībā ar un caur filozofu un dzejnieku sacerējumiem. Kā tematiskās ievirzes rakstu te var minēt “Skārums spēks: Herders un estētika”. Rubene raksta: “Filozofiskās estētikas problemātika, kura tiek apspriesta hermeneitikas un dekonstrukcijas sadūrā, aktualizē gan tās disciplināro statusu, gan filozofiskās valodas attiecības ar zinātnes un poēzijas

valodām, gan mākslas un mākslinieciskā radošuma jautājumus.” (101) Herdera loma (salīdzinājumā ar Kanta estētiku) ir tajā, ka viņa filozofiskais atskaites punkts ir nevis abstrakts subjekts, bet gan cilvēks tā veselumā. Tālāk autore pievēršas Aleksandra Gotlība Baumgartena (*Alexander Gottlieb Baumgarten*) estētikas teorijai kā zinātnes un mākslas apvienojumam, Sērena Kirkegora estētiskajiem uzskatiem, atceroties to, ka terminu “estētiskais” viņš lieto vairākās nozīmēs – gan runājot par mākslu (it īpaši operu), gan aprakstot estētisko dzīves ceļa stadiju, kurai raksturīgs nepastarpināts (vēl nepārdomāts) realitātes tvērumš. Mākslas darbs kā notikums, kā komunikatīva darbība, kā lieta un tehnika (lietiskums un tehniskums), kā juteklisks (taktīls, vizuāls, aurāls) iespaids tiek skatīts nodaļā “Notikums un pasaules proza”. Noteikti jāmin vēl arī diskusija par fenomenoloģisko estētiku, aptverot plašu spektra domātājus – no Kanta transcendentālās estētikas līdz Pola Rikēra (*Paul Ricœur*) hermeneitikai un Annas Terēzes Timenēckas (*Anna-Teresa Tymieniecka*) dzīves fenomenoloģijai.

Piecas monogrāfijas nodaļas veltītas dzejai un dzejniekiem. Tas nav nebūt pārsteidzoši, jo filozofus allaž valdzinājuši poētiskā izteiksme, pateiktais un noklusētais. Rubene uzdod jautājumu par dzejas robežām (melodiju, ritmu) gluži kā ikaroloģijā – par valodas robežām. Dzeja kalpo kā iedvesmas avots un koncentrētas izteiksmes paraugs, tieši tāpēc, ieraugot, uz kādiem dzejniekiem/dzejniecēm atsaucas filozofs/filozofe, varam spriest par viņu pašu. Monogrāfijā sastopam tādas personības kā Rainis, Anna Dagda, Egils Plaudis, Māris Čaklais un Jānis Rokpelnis. Tā nav dzejas kritika tās klasiskajā izpratnē, tā nav dzejas pārvēršana filozofijā, bet gan drīzāk – radošo impulsu nolasīšana, dzejas formas apdzīvošana. Tā Raiņa dzeja tiek

uzlūkota no laika un pārmaiņu, kustības, atkārtotības skatpunkta. Annas Dagdas dzejā Māra Rubene izceļ tās simbolisko, Šarla Bodlēra inspirēto iedabu dzejas iekšējo robežu novilkšanu. Egila Plauža dzejā Māru Rubeni fascinē savdabīgais laika tēmas risinājums – plūduma, mainīguma un salšanas, sastingšanas pretstats. Laiks kā Gorgonas skūpstis, no kura dzejnieks baidās, bet vienlaikus alkst pēc tā. Savukārt Māri Čaklo interesē tieši tapšanas patoss, kas iemiesojas laika un telpas aprakstos. Jāņa Rokpeļņa dzeja akcentē laika kā “uzgaidāmās telpas” izpratni, kas iezīmē robežu starp pagātni un nākotni, pagātni, kas vēl nav beigusies, un nākotni, kas vēl nav atnākusi. Tas liek uzdot jautājumu par to, kur atrodamies tagad un cik ilgi te uzkavēsimies.

Zīmīgi, ka grāmatas noslēdzošā nodaļa ir veltīta laika un vēstures attiecībām, tā ved mūs atpakaļ pie jautājuma par atkārtotanos. “Katra pagātnē zaudēta iespēja ir aplūkojama kā nākotnes piepildījuma iespēja. Tas, ka pagātnei ir nākotnes turpinājums, nozīmē to, ka pagātnes iespējas vēl uzrunā kādu, no kura kļūst atkarīgs to piepildījums. Vēsturiskais laiks pastāv tādā mērā, kādā pastāv neaktualizētais, nepabeigtais, kļūmīgs, kas ārpus atsevišķajam Tagad pieprasa citu sakārtojuma, labojuma un piepildījuma Tagad.” (464) Vai šīs monogrāfijas gadījumā varam runāt par aplūka kompozīciju? Tas droši vien atkarīgs no skatpunkta, šajā apskatā tas ir atkārtotības jēdziens kirkegoriskajā izpratnē (virzība uz priekšu atpakaļgaitā), kas sasaucas ar grāmatas nosaukumu “Da Capo” (‘atkal, no jauna’). Bet tikpat labi iespējamas arī pavisam citādas Māras Rubenes filozofiskās valodas robežu iezīmēšanas iespējas.

Kierkegaard, Søren (1997). *Gjentagelsen, Søren Kierkegaards Skrifter*. Bind 4. København: Gads Forlag.

Rubene, Māra (2020). *Da Capo*. Rīga: Al secco.